

РЕЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ С. Й. ГЕССЕНА В СУЧАСНИЙ ОСВІТНІЙ ДИСКУРС

К. О. Гусак

аспірант кафедри філософії

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна

ko7en@yandex.ru

У статті актуалізуються філософсько-педагогічні ідеї С. Й. Гессена з метою імплементація окремих його ідей у проблемне поле філософії освіти. Стаття присвячена розкриттю аксіологічного, антропологічного та культурно-історичного підходів у філософії освіти С. Гессена, їх генези в історико-філософському контексті. Показано, яким чином відбувалося становлення та вдосконалення освітньої системи С. Й. Гессена. Розглянуто морально-ціннісні засади освітньої концепції С. Й. Гессена як смисложиттєві орієнтири багатовікових традицій європейської філософсько-педагогічної думки. Обґрунтовується необхідність філософського підходу як центру морально-ціннісної освітньої концепції С. Й. Гессена, оскільки будь-які педагогічні питання мають глибокий етичний зміст, а нехтування філософським знанням мститься за себе в житті не менше, ніж ігнорування законів природи. Стверджується завдання морально-етичної освіти С. Й. Гессена – сприяння розвитку свободи людини, тобто формування особистості, розкриття її персональності. Показано, що філософія освіти Гессена обґрунтовує гуманістичний світогляд та відповідні морально-ціннісні орієнтації, а також, що Гессен підіймає актуальне і в наш час питання взаємин між культурою та освітою. Сутність освіти, предмет та завдання педагогіки визначається з аксіологічних позицій в контексті дійсних, вічних цінностей культури. У дослідженні використано не лише теоретичні засади, а й активна діяльність вченого в межах філософсько-педагогічних програм ЮНЕСКО.

Ключові слова: С.Й. Гессен, гуманізм, цінність, мораль, культура, філософія освіти.

REFLECTION OF PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL IDEAS OF S. HESSEN IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL DISCOURSE

K. Husak

Post-graduate student, Department of Philosophy

National Technical University of Ukraine

«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine

ko7en@yandex.ru

The philosophical and pedagogical ideas of S. Hessen in order to implement some of his ideas in the problem's field of educational philosophy are actualized. The article is devoted to the axiological, anthropological and cultural-historical approaches to the philosophy of education S. Hessen, their genesis in historical and philosophical context.

It is shown the formation and improvement of the educational system of S. Hessen. There are considered moral and value foundations of S. Hessen's educational concept as benchmarks purport centuries-old traditions of European philosophical and educational thought. It is justified the necessity of philosophical approach as the moral and value center of S. Hessen's educational concept because all educational issues have deep ethical sense, and neglect of philosophical knowledge revenges for himself in the lives equally as ignoring of the nature's laws. The main tasks of moral and ethical concept of S. Hessen are become firmly established – there is a promoting of the person's freedom as the formation of the individual, the disclosure of its personality. It is shown that S. Hessen's philosophy of education proves humanistic view and the appropriate moral and value orientation.

It is demonstrated that S. Hessen raises actual aspects of the relationship between culture and education. The essence of education, the subject and the problem of pedagogy defined axiological position in the context of the present, the eternal cultural values. The article uses not only theoretical works, but also scientist's activity in the frame of the philosophical and pedagogical programs of UNESCO.

Keywords: S. Hessen, humanity, values, moral, culture, philosophy of education.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Зрозуміти проблему вдосконалення освітнього процесу, його всебічного покращення може сприяти осмислення однієї з наріжних проблем філософії освіти знаного на європейському рівні російського філософа і педагога Сергія Йосиповича Гессена (1877–1950). Актуалізовані ним філософсько-педагогічні ідеї не втратили своєї значущості й в наш час. Пролонгація його ідей та аргументів в українській освітньо-педагогічній дискусії спроможна позитивно вплинути на розвиток сучасної української освіти в напрямі її гуманізації та етизації.

Окремі ідеї освітньої концепції С. Й. Гессена як концепції морально-ціннісної, незважаючи на історичну зв'язаність з соціокультурними реаліями першої половини ХХ століття, сьогодні не втратили своєї актуальності. В ситуації освітньої, культурної, екологічної, антропологічної кризи вони набувають нового значення. Проблема освіти в сучасних умовах – не просто підготовка освіченого фахівця, який буде діяти в межах утилітарної доцільності. Людина високо-духовна, гуманна, ековіталістична – ця мета освіти часто вислизає на тлі ціннісної інверсії, що проявляється в руйнації ціннісної ієрархії.

Філософія освіти С. Гессена вимагає широкого осмислення й глибокого контекстуального аналізу тому, що вона є унікальною сполучною ланкою між традицією німецького неокантіанства, смисложиттєвими пошуками філософської думки першої половини ХХ ст. та сучасними гуманістичними освітніми напрямками. А гуманістично-орієнтована філософія освіти – це стратегічна програма якісного оновлення освітнього процесу на всіх його рівнях. Її розробка дозволить встановити критерії оцінки попередніх і новітніх концепцій освіти, педагогічного досвіду, помилок і досягнень. Ідея гуманізації освіти, що є наслідком застосування аксіологічного підходу, має широке філософсько-антропологічне значення, так як від її вирішення залежить спроможність розвитку сутнісних сил людини. Таким чином проблема рецепції філософсько-педагогічних ідей С. Гессена стверджується ним самим у висловлюванні, що «сучасні погляди є поглибленням і подальшим розвитком застарілих переконань, які продовжують в них жити в очищеному життєвості» [8, 21].

Метою статті є аксіологічний, антропологічний, та культурно-історичний підходи у філософії освіти С. Гессена, їхня генеза в історико-філософському контексті.

Аксіологічний підхід органічно притаманний гуманістичним, філософсько-педагогічним ідеям С. Гессена, оскільки людина розглядається як найвища цінність суспільства та самоціль суспільного розвитку. У цьому зв'язку аксіологія може розглядатися як основа нової філософії освіти і відповідно методології сучасної педагогіки. З точки зору антропології, філософія освіти дає знання про людину як суб'єкта пізнання, про закономірності внутрішнього розвитку людини в процесі навчання та виховання. В культурно-історичному підході розглядається сукупність норм, цінностей, ідеалів, які є найважливішими складовими культури.

Зазначені актуальність і мета статті визначили наступні методи дослідження: компаративний, системний, біографічний, метод комплексного історико-філософського аналізу, що дозволяє розглянути освітню концепцію С. Гессена з урахуванням соціокультурного та загальнонаукового контекстів її виникнення та розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Освітній процес розглядався Гессеном багатогранно: він уважно вивчав історію та фактори розвитку освітніх систем Англії, США, Чехословаччині, Франції, Польщі, Швейцарії та інших, прагнучи зрозуміти загальні тенденції та механізми гуманізації освіти. Порівняльному аналізу піддаються етико-філософські та педагогічні системи різних філософів та педагогів – І. Кант і Ж. Ж. Руссо [17; 26], Ж. Ж. Руссо і Л. Толстой [29], Ф. Фребель і М. Монтессорі [17; 19], Дж. Дьюї – П. Блонський – Г. Кершенштейнер [2; 11; 12; 15], різні ціннісно-педагогічні категорії – свобода і справедливість, особистість та індивідуальність, свобода і дисципліна, гра і праця. Осмислюються проблеми виховання та духовного зростання особистості у полеміці між Гессеном та видавцями часопису «Путь» – М. Бердяєвим і С. Булгаковим [1; 23].

Центральною ж філософсько-педагогічною проблематикою С. Гессена було співвіднесення поглядів І. Канта і Ж. Ж. Руссо. Руссо заперечував культуру з причини руйнації нею свободи і цілісності людської особистості. Завдання виховання визначалося ним як повернення людини до природи. Але заперечення Руссо культури було, на думку С. Гессена, маскою моралізму, тобто ствердження абсолютності морального начала. Моралізм І. Канта виявляється не в запереченні культури, а в приматі практичного розуму, і тому метою виховання І. Кант вважає моральність людини, перетворення її з природної істоти, якою вона народжується, у вільну моральну особистість, що діє згідно з моральним законом. Мета виховання – створення характеру, а характер є здатністю діяти згідно максима, так, щоб ідея належного була єдиним мотивом поведін-

ки [9, 341]. Тепер ми можемо визначити завдання морально-етичної освіти С. Гессена – сприяння розвитку свободи людини, свободи не як природної даності, а як мети і завдання виховання, тобто формування особистості, розкриття її персональності.

Таким чином, С. Гессен захопився ідеєю подолання однобічності відомих класичних педагогічних концепцій і реалізації в педагогіці синтезу розуму і інтуїції, монізму та плюралізму, раціоналізму та емпіризму. У центр він поставив проблему цілей і сутності морально-ціннісної освіти, підкресливши її особливий, інфраструктурний статус, центром якого є особистість.

У 1995 році видавництво «Школа-Пресс» у Москві опублікувало ґрунтовну працю Гессена «Основи педагогіки. Вступ до прикладної філософії» [8]. Широкий науковий та освітній загал більшості країн СНД фактично вперше отримав змогу залучитися до вивчення оригінальної праці, яка була вже добре відома фахівцям багатьох країн західної Європи, у 1923 році, коли у Берліні російською мовою вперше були видані «Основи педагогіки». Як додаток до цієї монографії видавці оприлюднили написаний в 1947 році досить об'ємний «Мій життєпис» [7], який дозволяє не тільки ознайомитися з біографією цього мислителя, а й усвідомити хронологічно-поетапне створення ним фундаментальної теоретичної філософсько-педагогічної системи.

С. Гессен після закінчення гімназії у Петербурзі отримав університетську філософську освіту у Гайдельберзі та Фрейбурзі (1905-1909) і одразу здобув ступінь доктора за роботу неокантіанського спрямування «Про індивідуальну причинність» (1909). Слід зазначити, що німецькі університети на початку ХХ століття стають місцем паломництва для молоді, котра прагнула ґрунтовної і системної освіти. Першими вчителями С. Гессена були В. Віндельбанд та Г. Ріккерт [4; 25], – засновники баденської школи неокантіанства, в якій філософія трактується, насамперед, як вчення про цінності, й послідовником якої вважав себе Гессен. Так, у одній зі своїх основних праць Г. Ріккерт дає таку дефініцію цінності: «цінність – це духовна мета, життєва практична настанова, котра виявляє живий нерв культури, її смислове ядро, що відображає динаміку культури» [25, 29]. Концепція Г. Ріккерта ґрунтується на протиставленні цінностей і буття, що являють собою два царства. Цінності являють собою не реальність, а світ належного, «буття норм» і є ідеалом, який втілює в собі абсолютний пізнавальний критерій співвіднесення значущості історико-культурних феноменів. Для Г. Ріккерта значимість цінностей, віднесеність індивіда до цінностей суть найвищі прояви свободи людської особистості. Адже поряд зі світом дійсного людини вільно і творчо творить світ належного, значенням цінностей стає «сама особистість, у всій складності її соціальних зв'язків, – цінність же, в силу якої вона стає благом, є свобода всередині суспільства або соціальна автономія» [26, 63].

Ці положення є принципово важливими як для етико-філософської, так і для освітньої концепції С. Гессена. До речі, співпраця з Г. Ріккертом згодом приведе молодих вчених С. Гессена, Ф. Степуна, Б. Яковенко до створення міжнародного журналу з філософії культури «Логос» [18], котрий з 1910 року регулярно виходив у Німеччині та Росії.

На стажуванні у Фрейбурзі С. Гессен відвідує лекції найбільш яскравих представників марбурзької школи неокантіанства – її засновника Г. Когена, а також М. Гартман, Е. Кассієра і П. Наторпа [21]. Філософські та, особливо, педагогічні дослідження останнього мали, безумовно, незаперечний вплив на становлення філософсько-педагогічної концепції Гессена. Саме через філософську творчість П. Наторпа [20] Гессен сприймає поняття «трансцендентального методу», що складає основу його власної методології. Засноване на філософському аксіологічному трансценденталізмі педагогічне вчення С. Гессена можна віднести до вчення ідеалістичного, і «сучасні дослідники слушно зазначають, що освіта для ідеаліста – це внутрішнє духовне зростання, розвиток природи учня в напрямку вдосконалення «Я», зростання самосвідомості. Мета освіти полягає у сприянні повному розкриттю унікального потенціалу людини» [3, 147].

Працюючи професором кафедри педагогіки університету у Варшаві, епіцентр його досліджень зміщується у бік філософії педагогіки, а дослідницьке поле розширюється від історії педагогіки до структури і змісту педагогіки у тогочасному демократичному суспільстві. У 1934–1936 роках у вченого остаточно визрів план «Філософії виховання», попередній ескіз якої він оформив в окрему монографію «Про суперечності та єдність виховання» (1938). Змістовним центром цієї книжки стала доповідь С. Гессена «Про сутність і шаблі морального виховання» на Міжнародному конгресі з морального виховання у Кракові (1934). До книжки також увійшли інші статті, присвячені окремим сторонам філософської проблематики виховання. За висловом самого вченого, впродовж роботи над власною системою теоретичної педагогіки праця «Про суперечності та єдність виховання» повсякчасно мала виконувати і виконувала роль сполучної ланки між «Основами педагогіки» та «Філософією виховання». Незважаючи на те, що ця остання монографія Гессеном не була закінчена (з 1937 року лише існував її обсяговий конспект, який згорів разом з іншими рукописами у 1944 році під час Варшавського повстання), є змога відтворити структуру гессенівської системи педагогіки. Вона така: «Основи педагогіки. Вступ до прикладної

філософії» – «Про суперечності та єдність виховання» (філософські проблеми педагогіки, перманентне вирішення яких забезпечує єдність педагогіки) – «Філософія виховання».

Однією з останніх робіт С. Гессена, що характеризує не тільки його наукову популярність, а й високий моральний авторитет, була його співпраця з ЮНЕСКО, коли в 1949 році на прохання генерального секретаря проф. Д. Хакслі спільно з такими мислителями як М. Ганді, П. Тейяр де Шарден, Б. Кроче, Ж. Марітеном та ін, він бере участь в роботі Комітету з філософських основ прав людини для розробки «Загальної декларації прав людини». Проблема загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини знову постала у статті С. Гессена «Про права людини в лібералізмі, соціалізмі і комунізмі», опублікованій різними мовами в офіційних виданнях ЮНЕСКО [5, 476].

Отже, практична та теоретична професійна діяльність С. Гессена, засвідчує за яких умов могла виникнути й постійно удосконалюватися його освітня система. По-перше: все свідоме життя вченого було пов'язане з навчальним та виховним процесами (гімназист, студент, вчитель, викладач ВНЗ); по-друге: як науковець С. Гессен постійно ретельно вивчав усі етапи освітнього процесу від дошкільного до вузівського включно і здійснював таке вивчення як у історичному, так і у національному вимірах; по-третє: будучи різнобічно освіченим фахівцем він системно досліджував взаємозв'язки педагогіки з іншими науками і доходив висновку, що найважливішим зовнішньо-науковим зв'язком педагогіки є її корелятивність з філософією; по-четверте: С. Гессен чітко усвідомлював необхідність дослідження наукового та практичного стану освіти у найширшому культурному контексті кожної історичної епохи.

Таким чином, які б проблеми освіти не розглядав С. Гессен, він прагнув показати, що розглядає педагогіку як науку не про суще, а про належне, і будь-які педагогічні питання, зрештою, мають глибокий етичний зміст, тому С. Гессен поставив філософію в центр своєї освітньої концепції. Це звучало як заявка на подальший розвиток педагогіки І. Канта, Г. Ріккєрта і П. Наторпа. Тому праця С. Гессена «Основи педагогіки» мала принциповий підзаголовок «Вступ до прикладної філософії», який підкреслював цей взаємозв'язок. Роз'яснюючи свою позицію, С. Гессен писав: «Як теоретика педагогіки мене привертало завдання показати, що навіть окремі і конкретні питання педагогіки в своїх граничних засадах зводяться до суто філософських проблем, і що боротьба різних педагогічних течій між собою є тільки віддзеркаленням глибших філософських суперечностей... Як філософа мене саме привертала можливість показати у цій книзі практичну міць філософії, показати, що навіть абстрактні філософські питання мають практичне життєве значення, і що нехтування філософським знанням мстить за себе в житті не менше, ніж ігнорування законів природи» [8, 20].

Принциповим у концепції С. Гессена було рішення підійти до предмету і завдань педагогіки, до розуміння сутності освіти з аксіологічних позицій, з позицій дійсних, вічних цінностей культури. Гессен ставить актуальну для нашого часу проблему взаємин між культурою та освітою. Він стверджує, що освіта є не що інше, як культура особистості. «Завдання будь-якої освіти – залучення людини до культурних цінностей науки, мистецтва, моралі, господарства, перетворення природної людини в культурну» [8, 36]. Саме така візія Гессеном педагогіки робить його теорію гуманістичною, тобто такою, що має яскраво виражений особистісний, морально-зорієнтований характер. Філософсько-освітня система С. Гессена також може бути розцінена як культурологічна, а якщо мати на увазі її історизм, як культурно-історична.

Центральною для епохи С. Гессена, названою ним «епохою критичної свідомості», є проблема взаємин особистості й культури. Гессен відноситься до числа тих, хто чітко усвідомлює кризу сучасного стану культури вбачає вихід з неї у зверненні до загальнолюдських цінностей. У такому пошуку він був не один: «культура, – зазначали в спільній роботі Г. Струве і С. Франк, – є сукупність абсолютних цінностей, створених і створюваних людством і що становлять його духовно-спільне буття... Культура як взаємодія і сукупність усього, що твориться духом ідеалу і правди на землі – нерушима й вічна, і в своїй вічності, і в своєму всеосяжному багатстві знаходить собі незаперечне абсолютне виправдання» [29].

Сучасна культурна криза, на думку С. Гессена, викликана втратою віри у вічні духовні цінності, в об'єктивність істини. Розвитку кризи сприяли чисельні філософські напрями (наприклад, емпіріокритицизм), які намагалися розв'язати вищий, «трансцендентальний» сенс істини, поставити її в пряму залежність від практичних потреб людини, зробити «інструментом» життя. Опора на них веде до спотворення, приниження моральності і культури. Тому аксіологічний, ціннісний, підхід до проблем життя, науки, культури, освіти протиставляється ідеям утилітарної доцільності і технократизму, в яких втрачалися вища цінність людської особистості. Таким чином, філософія культури перетворюється у нього в аксіологію освіти. Розглядаючи ідентичність цілей освіти та цілей культури, С. Гессен будує структуру освіти, виходячи з культурних цінностей, а саме: скільки культурних цінностей, стільки повинно бути і видів освіти (етична, художня, наукова, релі-

гійна, правова, господарська). Залучення особистості до вищих культурних цінностей через освіту – ось той шлях, який допоможе подолати кризу «критичної епохи».

Однією з головних філософських проблем освіти С. Гессен вважав морально-гуманістичний зміст цілепокладання. До цілей освіти С. Гессен підходив з позицій абсолютних цінностей культури та визнання гідності особистості як найвищої цінності. Головна педагогічна категорія «освіта» трактувалася ним як розкриття і оформлення внутрішнього світу людини, духовне дозрівання особистості, формування нею власного «Я» на основі категоричного імперативу. Педагогічна система С. Гессена – особистісно-орієнтована, тобто особистість, її інди-відуальність і неповторність розглядаються в міжособистісних і колективних взаємодіях, в соціальному й історичному контексті як мета, процес і результат освіти.

Так антропологічний підхід у С. Гессена складається з ряду положень, головне серед яких – «особистість знаходить себе, тільки через досягнення понадособистісних завдань» [8, 34]. Роль освіти полягає в тому, щоб допомогти людині розкрити і утвердити в собі духовне начала. Необхідним чинником освіти є духовне спілкування людей, любов до ближнього. «Могутність індивідуальності укорінюється не в ній самій, не в природній могутності її психофізичного організму, але в тих духовних цінностях, якими переймаються душа і тіло, і які просвічують в них, як завдання його творчих прагнень» [1, 379]. В. Зеньковський [14] відзначає близькість цього положення вченню про особистість В. Соловйова, підкреслюючи при цьому і їх різницю: «для Соловйова було два начала «що просвічуються» в емпіричній людині: добро і зло; у С. Гессена ж «духовний» світ завжди мислиться як добро» [13, 256].

Дидактична концепція С. Гессена є складовою частиною його філософсько-педагогічних поглядів, що базуються на особистісно-орієнтованому та аксіологічному підходах до освітнього процесу. Її мета – сформулювати наукові підстави можливостей актуалізувати інтелектуально-моральний потенціал особистості, заразити творчістю і, в кінцевому рахунку, замінити освіту її вищим, з точки зору С. Гессена, щаблем – самовихованням. Здійснення ідей особистісно-орієнтованої дидактики С. Гессен бачив у створенні цілісної, єдиної і в той же час диференційованої ступеневої системи освіти, що враховує особливості, інтереси і потреби учнів. Розглядаючи педагогіку як прикладну філософію, С. Гессен вважав її теоретичною педагогікою, яка повинна формувати професійне мислення вчителя, його здатність майстерно вирішувати не тільки суперечності освітнього процесу, але й спрямовувати будь-який навчальний матеріал на формування гуманістичних морально-ціннісних орієнтацій учнів.

ВИСНОВКИ

Філософсько-педагогічна концепція С. Гессена пронизана ідеями гуманізму, духовності, моральної культури, спрямована в майбутнє, вона стверджує ідеї добра, істини та краси, безсумнівно актуальна в наші дні. Узагальнюючи сказане в «Основах педагогіки» С. Гессен писав: «Не зробити нове покоління таким, якими є ми самі, але зробити його самим собою – завдання покоління, що дає освіту». Тому справжня освіта полягає не в тому, щоб передати новому поколінню готовий культурний зміст, а в тому, щоб «сповістити йому рух, продовжуючи який воно могло б виробити свій власний зміст культури» [8, 369]. Прийдешньому поколінню належить оновити світ відкриттям нових культурних досягнень, і на цьому ґрунтується спадкоємність поколінь. Освіта майбутніх поколінь, що йдуть нам на зміну, і є турбота про смерть і турбота про життя, в кінцевому рахунку – про безсмертя. «Подолати минуле через залучення до вічного, що становить його істинний сенс, і є справжнім завданням освіти» [8, 380]. Ці думки, що вінчають головну працю вченого, виражають суть філософсько-педагогічного кредо Сергія Йосиповича Гессена, філософія освіти якого обґрунтовує гуманістичний світогляд та відповідні морально-ціннісні орієнтації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Н. А. Бердяев – М. : Республика, 1995. – 375 с.
2. Блонский П. П. Избранные педагогические исследования / П. П. Блонский. – М. : Изд-во АПН, 1961. – 695 с.
3. Введение в философию образования: монография / Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. – М. : Логос, 2000 – 223 с.
4. Виндельбанд В. О свободе воли / В. Виндельбанд. – Минск : Харвест АСТ, 2000 – 206 с.
5. Гессен С. И. Избранные сочинения / С. И. Гессен – М. : РОСПЭН, 1998. – 814 с.
6. Гессен С. И. Мировоззрение и образование / С. И. Гессен // Образование и педагогика Российского зарубежья, М. : 1995 – 91-113 с.

7. Гессен С. И. Мое жизнеописание / С. И. Гессен // Вопросы философии, 1994. – № 7. – С. 150–187.
8. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
9. Гессен С. И. Педагогические сочинения / С. И. Гессен. – Саранск : Красный Октябрь, 2001. – 566 с.
10. Гессен С. И. Судьба коммунистического идеала образования / С. И. Гессен // Педагогика. – 1993. – № 6. – С. 59–64.
11. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж. Дьюи. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
12. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Дж Дьюи. — М. : Республика, 2003. – 494 с.
13. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский. – СПб. : Эго, 1991. – Т. 2. – 271 с.
14. Зеньковский В. В. Собрание починений : О русской философии и литературе : Статьи, очерки и рецензии (1912–1961) / В. В. Зеньковский. – М. : Русский путь, 2008. – Т. 1–448 с.
15. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века / Под ред. Пискунова А. И. – М. : Сфера, 2001. – 512 с.
16. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
17. Коджаспирова Г. М. История образования и педагогической мысли : таблицы, схемы, опорные конспекты / Г. М. Коджаспирова – М. : Логос, 2003 – 142 с.
18. Логос. Международный ежегодник по философии культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://anthropology.rinet.ru/old/1/bibliographiya.htm>
19. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе / М. Монтессори. – М. : Московский центр Монтессори, 1993. – 203 с.
20. Наторп П. Избранные работы / П. Наторп. – М. : Территория будущего, 2006. – 384 с.
21. Неокантианство немецкое и русское: между теорией познания и критикой культуры / Под ред. Маслова Т. Ю. – М. : РОССПЭН, 2010. – 567 с.
22. Осовский Е. Г. Проблема ценностей в философско-педагогической концепции С. И. Гессена / Е. Г. Осовский // Аксиологические аспекты историко-педагогического обоснования стратегии развития образования. – М. : РАО, 1994. – С. 111–114.
23. Путь. Религиозно-философский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vadiml.livejournal.com/2608.html>
24. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. – М. : Республика, 1998. – 413 с.
25. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – К. : Ника-Центр, 1998. – 512 с.
26. Руссо Ж.–Ж. Эмиль, или о воспитании / Ж.–Ж Руссо // Педагогические сочинения в 2 т. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 656 с.
27. Степун Ф. А. Памяти Гессена С. И. / Ф. А. Степун // Портреты. – СПб. : Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1999. – С. 294–298.
28. Струве П. Б. Очерки философии культуры [Электронный ресурс] / П. Б. Струве, С. Л. Франк. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000365/st015.shtml>
29. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения / Л. Н. Толстой – М. : Педагогика, 1989. – 542 с.
30. Okon W. Sergiusz Hessen o filozofii wychowania / W. Okon // Kwartalnik pedagogiczny. – 1990. – № 3. – Р. 23–34.

REFERENCES

1. Berdiaev, N. A. (1995) Tsarstvo Dukha i tsarstvo Kesaria. Moskva : Respublika.
2. Blonskii, P. P. (1961) Izbrannye pedagogicheskie issledovaniia. Moskva : Izd-vo APN.
3. Gusinskii, E. N., Turchaninova Iu. I (2000) Vvedenie v filozofiiu obrazovaniia: monografiia. Moskva: Logos.
4. Vindel'band, V. (2000) O svobode voli. Minsk : Kharvest AST.
5. Gessen, S. I. (1998) Izbrannye sochineniia. Moskva : ROSPEN.
6. Gessen, S. I. (1995) Mirovozzrenie i obrazovanie. Obrazovanie i pedagogika Rossiiskogo zarubezh'ia, Moskva, 91–113.
7. Gessen, S. I. (1994) Moe zhizneopisanie. Voprosy filozofii. 7, 150–187.
8. Gessen, S. I. (1995) Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnuiu filozofiiu. Moskva : Shkola-Press.
9. Gessen, S. I. (2001) Pedagogicheskie sochineniia. Saransk : Krasnyi Oktiabr'.
10. Gessen, S. I. (1993) Sud'ba kommunisticheskogo ideala obrazovaniia. Pedagogika, 6, 59–64.
11. D'uii, Dzh. (2002) Obshchestvo i ego problemy. Moskva : Ideia-Press.

12. D'uii, Dzh. (2003) Rekonstruktsiia v filosofii. Problemy cheloveka. Moskva : Respublika.
13. Zen'kovskii, V. V. (1991) Istoriia russkoi filosofii. Sankt-Peterburg : Ego, T. 2.
14. Zen'kovskii, V. V. (2008) Sobranie sochinenii: O russkoi filosofii i literature : Stat'i, ocherki i retsenzii (1912–1961). Moskva : Russkii put', T. 1.
15. Istoriia pedagogiki i obrazovaniia. Ot zarozhdeniia vospitaniia v pervobytnom obshchestve do kontsa XX veka. Pod red. Piskunova, A. I. (2001) Moskva : Sfera.
16. Kant, I. (2004) Kritika praktichnogo rozumu. Kiev : Iunivers.
17. Kodzhaspirova, G. M. (2003) Istoriia obrazovaniia i pedagogicheskoi mysli: tablitsy, skhemy, opornye konspekty. Moskva.
18. Logos. Mezhdunarodnyi ezhegodnik po filosofii kul'tury. The Access Mode : <http://anthropology.rinet.ru/old/1/bibliographiya.htm>
19. Montessori, M. (1993) Samovospitanie i samoobuchenie v nachal'noi shkole. Moskva : Moskovskii tsentr Montessori.
20. Natorp, P. (2006) Izbrannye raboty. Moskva : Territoria budushchego.
21. Neokantianstvo nemetskoe i russkoe : mezhdru teoriei poznaniia i kritikoi kul'tury. Pod red. Maslova, T.Iu. (2010). Moskva : ROSSPEN.
22. Osovskii, E.G. (1994) Problema tsennosti v filosofsko-pedagogicheskoi kontseptsii S. I. Gessena. Aksiologicheskii aspekt istoriko-pedagogicheskogo obosnovaniia strategii razvitiia obrazovaniia. Moskva : RAO, 111–114.
23. Put'. Religiozno-filosofskii zhurnal. The Access Mode : <http://vadiml.livejournal.com/2608.html>
24. Rikkert, G. (1998) Nauki o prirode i nauki o kul'ture. Moskva : Respublika.
25. Rikkert, G. (1998) Filosofiiia zhizni. Kiev : Nika-Tsentr.
26. Russo, Zh.-Zh. (1981) Emil', ili o vospitanii. Pedagogicheskie sochineniia v 2-kh t. Moskva : Pedagogika.
27. Stepun, F. A. (1999) Pamiati Gessena S. I. Portrety. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Russkogo Khristianskogo gumanitarnogo instituta, 294–298.
28. Struve, P. B., Frank S. L. Ocherki filosofii kul'tury. The Access Mode : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000365/st015.shtml>
29. Tolstoi, L. N. (1989) Pedagogicheskie sochineniia. Moskva: Pedagogika.
30. Okon, W. (1990) Sergiusz Hessen o filosofii vychovaniia. Kvartalnik pedagogiczny, 3, 23–34.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2013 р.